

Dinler Tarihi'nde Kadim Dinî Geleneklere ve Analogik Metoda Vurgu: Ugo Bianchi (1922- 1995)*

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ALICI**

Özet

Bu makalede İtalyan Dinler Tarihi (Roma) ekolünün önderlerinden Ugo Bianchi'nin dinler tarihçiliği ele alınmıştır. Bianchi'nin "İnsanlık", "ulûhiyet" ve "kader" üçlemesiyle geniş bir yelpazeye yaydığı kadim dinlerle ilgili mukayeseli çalışmalarını anahatlarıyla inceledikten sonra onun küresel metodolojiye etki eden özgün tarihsel mukayese metoduna değindik. Bianchi'ye göre Dinler Tarihi, en geniş anlamda karakteri açısından tipolojileri esas alan kültürel-tarihsel bir araştırma alanıdır ve farklı inanç sistemlerine ait etnolojik olguları mantıksal analogik öncüller, tarihsel tipolojiler ve somut külliler gibi araçlardan oluşan "analogik metod" yoluyla inceler.

Anahtar Kelimeler: Ugo Bianchi, Dinler Tarihi, Analogik Metod, Antik Dinler

Abstract

This article dealt with Ugo Bianchi and his way on the History of Religions as one of the leading persons in the *Scuola Romana* of the discipline. After we had given the main subject matters of his researches on the ancient traditions which occurred in the wide spectrum such as the trilogy consisted of "humanity", "divinity" and "fate", we studied his methodological approach named as "analogical method" which still affects on the global methodology of the field. For the *Mentore Romana*, the History of Religions, in its broadest sense, and in its very nature, is the field of researches focused on cultural studies of religions, insisting on their etnological roots. Hence, The discipline is able to study the religious facts by means of the analogical method which consists of logical analogues, historical typology and concrete universals.

Key Words: Ugo Bianchi, The History of Religions, Analogical Method, Ancient Religions

Giriş: Bir Akademisyen (Homo Academicus) Olarak Bianchi'nin Hayatı

Çağdaş İtalyan Dinler Tarihi geleneği için Ugo Bianchi, kuruculuğunu Raffaele Pettazzoni (ö. 1959)'nin yaptığı *Roma Ekolü* veya *Pettazzoniyen Ekol* diye bilinen çevrenin önde gelen temsilcilerinden biridir. Bianchi, 13 Ekim 1922 tarihinde İtalya, Arezzo'ya bağlı Cavriglia'da doğdu. 1940'da İlköğrenimini Roma'da tamamlayan Bianchi, aynı yıl Roma Üniversitesi

* Bu makalenin hazırlanması sırasında Ugo Bianchi'nin eserlerine ve hakkındaki çalışmalara ulaşmamda büyük destek sağlayan Bianchi'nin talebesi ve İtalya, Salerno Üniversitesi, Antik İnançlar Bölümü Dinler Tarihçisi Prof. Dr. Giovanni Casadio'ya teşekkür etmeliyim.

** Rize Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi (mustafaalici@hotmail.com)

Edebiyat Fakültesi'ne kaydoldu. Burada hiçbir zaman tarihsellikten kopmadan G. Furlani'den Asuroloji ve Doğu Arkeolojisi, A. Gitti'den kadim Grek geleneği, A. Pagliaro'dan kadim İran yazıtları, M. Guarducci'den epigrafi, G. Lugli'den topografi, M. Pallottino'dan Etrüsk kültürü ve A. C. Blanc'dan paletnografyayı öğrenirken R. Pettazzoni'den Sami ve Hint-Avrupa gelenekleri ile ilgili derslere devam edecek, Latince'yi G. Funaioli'den, Grekçe'yi A. Gitti'den ve Pehlevice'yi P. G. Messina'dan öğrenecektir. Bu dönemde Bianchi'nin kafasındaki Dinler Tarihi, tarihsel mukayeseli, filolojik temele dayanarak anahatlarıyla dinlerdeki sembolik yapıların karşılıklı benzerlik ve farklılıklarını esas alan ve ortaya çıkan anlamlarının derinliklerini kavramaya çalışan bir disiplindi¹.

Bianchi'nin, bilhassa üniversite dönemi boyunca derinden etkilendiği büyük İtalyan Dinler Tarihçisi Raffaele Pettazzoni (1883- 1959) ile yakın ilişkisi bulunur. Pettazzoni, öğrencileri arasında senkretizme vurgu yapan etimolojik bir araştırmaya kimin girişeceğini sorduğunda ona ilk yanıt veren Bianchi olacaktır. Nitekim O, 22 Aralık 1944 yılında Pettazzoni'nin danışmanlığında hazırlamış olduğu *I. Asırda Efes'teki Artemis Kültü ve Resullerin İşleri 19/24-40 Bölümleri* [*Sul culto di Artemide Efesia nel I Secolo d. C. E un paso degli Atti delgi Apostoli (XIX, 24-40)*] adlı teziyle Dinler Tarihi doktorasına (*laureato in lettera*) sahip olarak mezun olacaktır².

1947'de Roma dini üzerine Dinler Tarihi *öğretebilirlik diplomasına* sahip olan ve 1949- 1951 arası etnoloji ve 1951- 1956 yılları arasında ise kadim dinler konusunda olmak üzere araştırmalarını sürdüren Bianchi, küresel toplantılara da katılmış söz gelişi 1950 Eylül'ünde IAHR'nin Amsterdam'da yaptığı VII. kongresine katılarak *Kadim İtalya'da Jüpiter, Junon ve Minerva İlah Kültleri* (*Il culto di Giove, Giunone e Minerva nell'antica Italia*) adıyla kayda değer bir tebliğ sunmuştu³.

1954 yılında *Libero Docente* ünvanını alan Bianchi, 1952-1956 yılları arasında Roma'da bulunan *İtalyan Antik Tarih Enstitüsü*'nde (*Istituto italiana per la storia antica*) antik Roma dini konusunda dersler verirken aynı tarihler arasında Edebiyat Fakültesi'nde de öğretim üyeliğine de başladı ve 29 konferanstan oluşan antik Yunan ve Doğu dinlerinde teogoni ve kozmogoni konularını işledi. 1956- 1958 yılları arasında ise aynı fakültede Mazdek inancı, Gnostizm ve Mani inancında dualizm konulu dersler verdi⁴. Bianchi 1955 yılında Uluslararası Dinler Tarihi Derneği (IAHR)'nin Roma'da yaptığı VIII. kongresinde ise Grek diniyle ilgili özel oturumun başkanlığını yürüttü ve İran araştırmaları konulu oturumda *Mazdek dualizminin kozmolojik yönleri* konusunda bir tebliğ sundu⁵.

¹ Ennio Sanzi, "Ugo Bianchi 1922- 1958", *Ugo Bianchi Una Vita per la Storia delle Religioni*, ed. Giovanni Casadio, Roma 2002, 31- 35.

² Sanzi, 34- 35.

³ Sanzi, 36.

⁴ Sanzi, 38- 39; Kurt Rudolph, "In Memoriam Ugo Bianchi", *Numen*, 42/3 (October 1995), 225; Giulia Sfamini Gasparro, Bruce Lincoln, "Ugo Bianchi: October 13, 1922 - April 14, 1995", *History of Religions*, 37/ 2, (November 1997), 99- 100.

⁵ Ugo Bianchi, "Aspetti cosmogonici del dualismo mazdaico, *Atti dell'VII Congresso internazionale di Storia delle religioni*, Roma (17-23 Aprile 1955), ed. Raffaele Pettazzoni, Firenze 1956, 216- 218.

1960- 1971 yılları arasında Messina Üniversitesi, Dinler Tarihi öğretim üyeliği yapan Bianchi, 1970- 1974 yılları arasında Bologna Üniversitesi'nde hocalık görevinde bulunduktan sonra 1974'ten, öldüğü tarihe kadar (1995), hocası Raffaele Pettazzoni'nin Roma (La Sapienza) Üniversitesi'ndeki makamını işgal etti. Bianchi, aynı zamanda hocasının kurduğu İtalyan Dinler Tarihi Derneği'nin ilk sekreteri olmuş ve hocasının ölümü (1959) üzerine 35 yıl süreyle başkanlığını yürütmüştür. O, aynı zamanda 1975 yılındaki Lancaster toplantısından beri yönetim kurulu üyesi olduğu IAHR'nin 1980'de başkan yardımcılığı görevini sürdürdü ve nihayet 1990 yılında kendi evsahipliğinde toplanan Roma Kongresi'nde başkanlığa seçilerek, 14 Nisan 1995 tarihinde kalp kirizinden ölünceye kadar bu görevde kaldı⁶.

Koyu katolik biri olan Bianchi, aynı zamanda 1974- 1991 yılları arasında Milano'da *Universita Cattolica del Sacro Cuore*'de Dinler Tarihi dersleri okuturken 1977- 1995 yılları arasında ise Roma, Vatikan'ın misyoneri teşkilatı *Propaganda Fide*'ye bağlı *Universita Urbaniana*'da dinî etnoloji dersleri verdi. Gene de Bianchi, bağımsız ve otonomi sahibi bir disipline ait olmanın verdiği özgürlükle gönülden desteklediği dinlerarası diyalog faaliyetlerinin lehine olmak üzere bir süre Papalık Dinlerarası Diyalog Konsili'ne dinlerle ilgili danışman olması hariç hiçbir zaman katolik kurumuna resmi bir ilişkiyle bağlanmadı⁷.

Bianchi'nin eserlerinin odağı fazlasıyla çok boyutlu olup bilhassa insanın dinî hayatının ana meseleleri gördüğü insan, ilah ve kader⁸ üçlemesi açısından antik Mezopotamya, İran, Mısır, Grek, Roma dinleriyle, Mitraizm, Gnostisizm ve ilk dönem Hristiyanlık'ta ortaya çıkan temel görüşleri yanıtmaya çalışır. O aynı zamanda metodolojik açıdan etnoloji ve tarihsel mukayese alanlarında ciddi çalışmalarla Dinler Tarihi'ne katkı sağlamıştır.

Onun eserleri arasında; *Dios aisa: Destino, uomini, e divinita nell'epos, nelle teogonie e nel culto dei Greci* (Roma 1953); *Zaman i Ohrmazd: Lo zoroastrismo nelle sue origini e nella sua essenza*, Torino 1958; *Il dualismo religiosa: Saggio storico ed etnologico*, Roma 1958, (1982); *Problemi di storia delle religioni*, Roma 1958; *Teogonie e cosmogonie*, Roma 1960; *Storia dell'etnologia*, Roma 1964 (1971); *Introduction alle religioni dei primitivi*, Roma 1967; *Le religioni greca*, Torino 1975; *The History of Religions*, Leiden 1975 (Türkçesi, Dinler Tarihi Araştırma Yöntemleri, çev. Mustafa Ünal, Kayseri 1999); *The Grek Mysteries*, Leiden 1976; *Prometeo, Orfeo, Adamo: Tematiche religiose sul destino, il male, la salvezza*, Roma 1976 (1991); *Le grandi religioni storiche*, Roma 1976; *Selected Essays on Gnosticism, Dualism and*

⁶ Rudolph, 226- 227; Giulia Sfameni Gasparro, Bruce Lincoln, "Ugo Bianchi: October 13, 1922 - April 14, 1995", *History of Religions*, 37/ 2 (November 1997), 99-100.

⁷ Giovanni Casadio, "Bianchi, Ugo", *Encyclopedia of Religion*, (2nd. Edition), ed. Lindsay Jones, Detroit- New York 2005, 862- 863; Gisuppe Mihelcic, "Ugo Bianchi: La Definizione Analoga di Religione", *Una Religione di liberta: Raffaele Pettazzoni e la Scuola Romana di Storia delle Religioni*, Roma 2003, 162- 163.

⁸ Bianchi, "insan", "ilah" ve "kader" üçlemesini çok önemser ve onları kendi dinî araştırmalarına genelleştirerek hem beşer hem de din alanının temel ve nihai ilgi sahaları olarak değerlendirdi; Bianchi, "Mystery Cult and Gnostic Religiosity in Antiquity", *Rethinking Religion: Studies in the Hellenistic Process*, ed. J. Podeman Sørensen, Copenhagen 1989, 11.

Mysteriosophy, Leiden 1978; *Tra mondo e salvezza: Problemi del Cristianesimo di oggi*, Milano 1979; *Saggi di metodologia della storia delle religioni*, Roma 1979; *Antropologia e dottrina della salvezza nella religione dei manichei*, Roma 1983; *La soteriologia del cristianesimo: Ricerche storico-comparative*, Roma 1992⁹.

Ugo Bianchi, akademik hayatı boyunca çok etkili pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Küresel açıdan etkin öğrencileri arasında Torino Üniversitesi'nden fenomenolog Natale Spineto, din felsefesi profesörü Francesca Brezzi, Salerno Üniversitesi'nden Grek dini uzmanı Giovanni Casadio ve Messina Üniversitesi'nden Gnostizm uzmanı Giulia Gasparro sayılabilir.

I. Oeuvre: Bianchi'nin Kadim Dinlerle İlgili Çalışmalarının Anahatları

Bu bölümde Bianchi'nin gerçekten geniş bir yelpazeye sahip antik dönem dinlere bakışında ortaya koyduğu araştırmaları bilhassa Mezopotamya dinleri, kadim İran, Mısır, Grek, Roma dünyası, Mitraizm, dualizm ve kadim din etnoloji gibi konularda ulaştığı sonuçları anahatlarıyla değerlendireceğiz.

Öncelikle o, klasik dönemden Norveç'li Dinler Tarihçisi William Brede Kristensen (ö. 1953) gibi kadim dinlere özellikle Ortadoğu'daki antik din dünyasına ilgi duyan nadir birkaç bilim adamından biridir. Mezopotamya bölgesi derken Sumer halkı ile Akkadlar yani Babilliler ve Asurlulardan oluşan milletlerin yaşadığı yerleri kasteden Bianchi, bu bölgenin temel etki sahasının, çivi yazısını kullanan Anadolu'nun güney doğusu ve günümüzdeki Kuzey Suriye'yi de içine aldığını açıklar¹⁰.

Bu bölgedeki bilhassa Inanna ve Dumuzi ilahlarına tapınma konusuna özel önem veren Bianchi, birincil olarak insanın kaderi bağlamında Adapa mitinin doğrudan Tammuz/ Dumuzi ilahı hakkındaki mitolojiyle yakın bağlantı içinde olduğunu açıklar¹¹. Tammuz, Asurlularda hayvan ve verimli toprağı temsil eden bereket bahşedici bir ilah olarak kabul görülmektedir. Burada Bianchi, Tammuz miti ile ilgili olarak şu sonuçlara varmaktadır; Tammuz'un ilahi evlilik yaptığı Tanrıça Inanna (İştär) aslında Greklerdeki Afrodit'ten başkası değildir. Böylece ona göre Adonis-Afrodit ikili durumunun tıpkısı Dumuzi- Inanna arasında bulunmaktadır. Çünkü Tanrıçaların bereket konusunda ve kocalarından ayrı kalmanın hüznü hakkındaki söylemleri her iki karmaşık mitte de ortak somut özellikler taşımaktadır. Dahası ona göre Dumuzi, Sumer krallığıyla yakın ilişki içinde olan ve insanların kutsal düşün ritleriyle ilgilenen bir ilahdır¹².

⁹ Bianchi'nin eserlerinin tam listesi için; Lorenzo Bianchi, "Bibliografia di Ugo Bianchi", *Ugo Bianchi Una Vita per la Storia delle Religioni*, ed. Giovanni Casadio, Roma 2002, 469- 496; Casadio, 862- 863.

¹⁰ Bianchi, *Teogonie e cosmogonie*, Roma 1960, 97- 98.

¹¹ Bianchi, "Il destino dell'uomo nella letteratura mesopotamica- Un esempio: Adapa", *Gli Assiri*, ed. Mirella Mele, Roma 1981, 27- 52.

¹² Pietro Mander, "Il Contributo di Ugo Bianchi Allo Studio del Pensiero Mesopotamico Antico", *Ugo Bianchi Una Vita per la-Storia delle Religioni*, ed. Giovanni Casadio, Roma 2002, 89- 109.

Bu bakımdan Bianchi, Mezapotamya dinleriyle ilgili çalışmalarında gösterir ki bu bölgedeki mitoloji ile Grek mitolojisi arasında çok derin tarihsel tipolojik yakınlık bulunmaktadır. Bu yakınlık, sadece ilahlar bağlamında değil aynı zamanda insana bakış ve teogoni ile ilgili kavramlar konusunda da ortaya çıkmaktadır. Ona göre iki dünya arasındaki yakın ilişkide mutlak aracılık görevini Ege adaları ve Küçük Asya (Anadolu) toprakları sağlamaktadır. Yine Helen ve Mezapotamya dünyaları için teoloji, genel anlamda teogoniden ibaret görüldüğünden bu yönüyle de onlar birbirlerine yakınlaşmaktadırlar. Bir örnek vermek istersek söz gelişi ona göre Sümer yazıtlarında Enki yani Yer-Gök Tanrısı, Grekler'deki alemin yaratıcısı Demiurgus anlayışına analogik açıdan oldukça benzemektedir¹³.

Antik İran dinî düşüncesine de ilgi duyan ve modern anlamda iyi bir İranolog sayılabilen Bianchi, önemsenecek miktardaki çalışmasında modern Parsizm dahil Mazdek, Zurwani ve Mani geleneklerini ele alır. Makalelerini saymazsak bu bağlamda onun Dinler Tarihi için "klasik" sayılabilecek iki önemli çalışmasından söz edilebilir; Zerdüşlük'te yüce varlık tarafından karar verilen zaman- kader ikili kavramına dair monografı [*Zaman i Ohrmazd: Lo zoroastrismo nelle sue origini e nella sua essenza* (1958)] ve özellikle din çalışmalarında Viyana ve Frankfurt ekollerini oluşturan ve sırasıyla, kadim Ortadoğu dinlerini bilhassa kadim İran dinî düşüncesini Hristiyanlığa göre yorumlamak niyetindeki *Religiounsgeschichtliche akımı*¹⁴ ile tarihsel etnolojiyi savunan akımın ortaya koyduğu sonuçları tahlil edip tepki veren ve türü açısından çok önemsenmesi gereken dinî dualizm konusunda tarihsel tipoloji yapan monografı [*Il dualismo religiosa: Saggio storico ed etnologico* (1958; 1982)]. Bu eserinde onun *dualizm* derken kastettiği şey, anahatlarıyla söylemek gerekirse, bütün dünyayı kuşatan ve etnolojik köklere sahip bir fenomen olarak iki temel prensibin, aynı anda ebedi olsun veya olmasın dünyadaki bütün varlıklardan veya var gözökmelerden sorumlu oluşlarına dair öğretiler¹⁵.

Onun İran kültürüne yönelik çabalarında ulaştığı sonuçlara baktığımızda dualizm konusunda gerçek bir tanımlama arayışına girdiğini, bilhassa birbirine rakip gibi gözükken ikiz (*yama*) ilahların yani *Spanta Mainyu* (İyiliksever Ruh) ve *Angra Mainyu* (Tahrip eden Ruh) gibi iki Ruh'un, "mutlak iyi" ve "mutlak şer" olarak nasıl birbiriyle mücadele ettiğini bilhassa ahlakî açıdan tam olarak betimlemeye çabaladığını görürüz¹⁶. Bianchi,

¹³ Bianchi, *Teogonie e cosmogonie*, Roma 1960, 97- 104

¹⁴ Koyu dindar Bianchi, gene de Hristiyan kutsal metinlerinde geçmeyen tarihsel dinlerin Hristiyanlık ile ilişkisini yorumlamaya kalkışan bu tarihsel dinî akımının yaklaşımını sistematik bulmaz. Hatta bu akımı benimseyen bilim adamlarının, ilk dönem Hristiyan olguların gittikçe ve yavaş yavaş diğer dinlerden tarihsel açıdan uzaklaşmasını fazla dikkate almadıkları için de eleştirir. Öyle ki bu akımın, bütün dinî inanç ve uygulamaların aslında her dinî gelecekte mevcut olduğuna inanan ve bundan dolayı tarihsel olarak "açıklanabileceğini" (*Erklärung*) iddia eden anlayışa sahip olduğunu belirten Bianchi, bu tavrın ilişki ve benzerlik bağlamında kusurlu olduğunu; zira analogik açıdan dinler arasında benzerliklerin ve karşılıklı ilişkilerin ancak kutsal metinlerin tarihsel etkileşimleri göz önünde alınarak etnolojik açıdan kurulabileceğini dolayısıyla bu ekolün bilhassa inanç ve tapınma gibi genel dinî olguların tipolojik kişilere veya özel durumlara indirgenemeyeceğini iddia etmesini fazla açık bir görüş olarak görmez; Bianchi, *Dinler Tarihi Araştırma Yöntemleri*, çev. Mustafa Ünal, Kayseri 1999, 144- 146.

¹⁵ Bianchi, *Il dualismo religiosa: Saggio storico ed etnologico*, Roma 1982, 2- 10;

¹⁶ Bianchi, *Zaman i Ohrmazd*, 81- 92.

kadim Zerdüşt geleneğinde "zaman" kavramının şahıslandırılarak *Zurwan* adını aldığını ve Ahura Mazda (Ohrmazd)'nın ortaya çıkması için kendini kurban etmek istediğini ama tam bu esnada bu kurban olayının faydasından şüpheye düştüğü için ikiz oğul olarak hem Ohrmazd hem de Ehrimen'i dünyaya getirdiğini genel etnolojik boyutlarıyla anlatır. Sonuçta ona göre Ahura Mazda, *Zurwan*'ın kendini kurban etmesinin doğal sonucuyken, Ehrimen ise şüphesinin doğal neticesidir ve bu "ikizler", kadim İran kültüründe sırasıyla düşünce, kelam, eylem ve temel kavramlar açısından hayatın ve hayatın zıddının (yani ölümün) ana çatısını oluştururlar¹⁷.

Dolayısıyla Bianchi için İran geleneğinde "zaman" kavramının rolü, bilhassa teolojik ve felsefi *Zurwanizm* inancı bağlamında kendisini daha belirgin hale getirir. Zira Ahura Mazda ve Ehrimen bir başlangıçları olmasa da sonsuz zaman içinde eylem yaparlar¹⁸. Çünkü ona göre İran kozmogonisi, zaman bağlamında Hint ve Mezopotamya kozmogonilerinden daha fazla teistik ve yaratılışa vurgu yapan özellikler barındırır¹⁹.

Yine Bianchi, Avesta'daki *Daeva* anlayışıyla Serse yazıtları gibi kadim Parsi metinlerindeki *Daiva* fikrini "kötü ruhlar" olarak anlamakta ve "batıl ilahlar" olarak kabul etmemektedir. Ona göre bu mesele, doğrudan Achemedlilerin bu anlayışı Zerdüştlüğe sokmalarıyla yakından ilgilidir²⁰.

Bunun yanında kadim inançlardan Maniheizm'i radikal ve kozmolojik bir dualizm olarak önemseyen²¹ Bianchi, Mani'nin bile göksel alemde bir ikizinin olduğunu açıklar²². Yine Mitras inancının kaynağı, önemi ve gelişiminin izini sürerken tarihöncesi Hint-İran kaynaklarından Roma dünyasına kadar yayılan bir alanı kucaklamış²³ ve Mitraizm'in, temelde İran kaynaklı Hind- İran ilahı olmasına rağmen, aynı zamanda Helenistik Roma dönemi kültürleri arasında sayılan ve Batı'ya doğru yolculuğunda Anadolu'ya geçerek verimlilik ritlerinde ezoterik ve seteriolojik bir kimliğiyle bürünen mistik gizemli, kozosofik tarihsel bir gelenek olduğunu açıklamıştır²⁴.

Bianchi'nin Mısır'a ilgisi ise özellikle yine dualizm bağlamında Helenistik dönemdeki Mısır dinî geleneğini bilhassa Serapis, Seth ve Isis ilahlarına odaklanır. Bianchi, gerçek bir Mısırolog olarak çok önemli neticelere ulaşmış biridir. Söz gelişi ona göre kadim Mısır'ın Isis kültü, Osiris'le dualizm içinde olan ve çok geç döneme ait (M.Ö. I-II. asırlardaki Grek Plutarco ve Apuleio dönemlerine yakın) bir fenomen olmalıdır. Bianchi'ye göre Mısır gizemli geleneğinde yine de Mısır'ın ulusal tanrısı Serapis'in hem dinî- siyasi açıdan, hem de kozmosofik açıdan yeri Isis'in yerinden daha

¹⁷ Bianchi, "Twins", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York -London 1987, c. XV, 99.

¹⁸ Bianchi, *Zaman i Ohrmazd*, 101- 102.

¹⁹ Bianchi, *Teogonie e cosmogonie*, 80.

²⁰ Antonio Panaino, " Il Contributo di Ugo Bianchi allo Studio del Pensiero Religioso dell'Iran Antico", *Ugo Bianchi Una Vita per la Storia delle Religioni*, ed. Giovanni Casadio, Roma 2002, 147- 148.

²¹ Bianchi, "Sur le dualisme de Mani", *Manichaica Selecta*, ed. A. Van Tongerloo, Lovanii 1991, 12-13.

²² Bianchi, "Twins", 100.

²³ Panaino, 148.

²⁴ Bianchi, "Mithraism and Gnosticism", *Mithraic Studies*, ed. J. R. Hinnells, Manchester 1975, c. I, 457 -465; Bianchi, "Mithra and The Question of Iranian Monotheism", *Etudes Mithraiques (Acta Iranica)*, Teheran-Liege 1978, 19- 46.

sağlam olduğundan birlik ve uyum merkezli kozmik bir ilahdır²⁵. Sonuçta Serapis'in Doğu ile Batı arasındaki kaynaşmanın arttığı İskender dönemindeki önemli gittikçe büyümüş ve evrensel olmasa da kozmopolitik bir biçim almıştır²⁶. Öyle ki ona göre Serapis, *tüm halkların ilahı* olarak sonuçta tıpkı Zeus gibi üç krallığın [yani sırasıyla göklerin, yeraltlarının ve suların- özellikle Nil'in sularının] hükümdarı ve sahibidir²⁷. Böylelikle Bianchi'nin Mısır inancına katkısı, hatta çağdaşı Mısırologlara müdahalesi daha çok genel anlamda Helenistik dönem Mısır inançları bağlamında öne çıkan etnolojik temelli karmaşık fenomenlere yaptığı yorumlarla kendini belli eder²⁸.

Bianchi'nin Helenist Roma dinine ilgisi de küçümsenemeyecek kadar önemlidir. Öyle ki onun doçentlik çalışması [*Dios aisa: Destino, uomini, e divinità nell'epos, nelle teogonie e nel culto dei Greci* (1953)] aynı zamanda onun ilk akademik kitabı olup kader, insan ve uluhiyet üçlemesi bağlamında Grek kültüne adanmıştı. Dahası 4 Haziran 1944 tarihli fakülte bitirme tezi bir Grek ilahı olan Artemis'le ilgiliydi ve Pettazzoni'nin himayesinde savunulmuştu; *I. Asırda Efes'teki Artemis Kültü ve Resullerin İşleri 19/24-40 Bölümleri* [*Sul culto di Artemide Efesia nel I Secolo d. C. E un passo degli Atti delgi Apostoli (XIX, 24-40)*].

Bianchi de tıpkı hocası gibi Grek kültürü ile Grek dini arasındaki ayırma dikkat etmiş ve kendi dönemindeki Helenist akademisyenlerden farklı düşünerek bu dini, kadim dinî inanç sistemleri dünyasına dahil ederek incelemiştir. Nitekim Bianchi, insan, ilah, kader üçlemesini doğrudan Grek dinî düşüncesine uygularken temel ayırım alanı olarak sırasıyla, kader, kötülük ve kurtuluş konularını değerlendirmiştir. Söz gelişi o, insanın bu dünya ve öteki dünyadaki hayatının Aisa, Moros ve Moira gibi Grek ilaheleri karşısındaki durumunu ve kaderini tahlil etmekte özellikle uluhiyetin değişkenliği sırasında insan kaderinin nasıl bir hal aldığını belirtmektedir. Burada bile o, insanın kökeninin kaderle ilişkisinin ne olduğuna yanıt aramaya çabalamakta ve aynı zamanda Zeus dahil Grek ilahlarının insan kaderi ile yakın ilişkileri konusundaki durumlarının da göz ardı edilmemesi gerektiğini açıkça göstermektedir²⁹.

Bianchi, Messina'daki öğretim üyeliği döneminde (1953-1954) kaleme aldığı ve 1960'da yayınladığı *Teogonie e cosmogonie* adlı eserinde ise Grek (Hesiod dönemi) teogoni anlayışını Sümer, Akkad, Hurri ve Hititlerdekilerle tipolojik farklılıkları bağlamında mukayese etmektedir. Onun 80'lerde yazdığı Grek diniyle ilgili çalışmalarına ise genel anlamda antik dünyanın gizemli Orfik teolojisinde çokça rastlandığı şekliyle teo-panteizm düşüncesi, Grek politeist düşüncesindeki ilahın tedricen insandan ilaha dönüşmesi meselesi, Eflatun'da ve eflatuncu düşünce sisteminde Tanrı'nın

²⁵ Bianchi, "Seth, Osiris et l'ethonographie", *Revue de l'histoire des religions*, CLXXIX (1971), 113- 135; Bianchi, "Il Dio cosmico e i culti cosmopolitici", *Mythos Scripta in honorem Marii Untersteiner*, Genova 1970, 97- 106.

²⁶ Bianchi, *La religione greca*, Torino 1975, 239- 240.

²⁷ Bianchi, "Il Dio cosmico e i culti cosmopolitici", 100.

²⁸ Luciano Albenese, "Ugo Bianchi e la Religione Egiziana", *Ugo Bianchi Una Vita per la Storia delle Religioni*, ed. Giovanni Casadio, Roma 2002, 183.

²⁹ Giovanni Casadio, "Ugo Bianchi, e la religione greca", *Ugo Bianchi Una Vita per la Storia delle Religioni*, ed. Giovanni Casadio, Roma 2002, 185- 190.

iyi oluşu, insanın özgürlüğü ve kötülüğün kaynağı bağlamında teodise anlayışı gibi konular hakimdir³⁰.

II. Tarihsel- Analojik- Tipolojik Mukayese: Bianchi Metodolojisinin Temelleri

Ugo Bianchi, İtalyan Dinler Tarihi geleneğinde klasik ve antik dinleri etnolojik seviyede sadece özel bir olgu bağlamında etraflıca incelemekle kalmayan kültürel açıdan birbirleriyle ilişkilerini de ele alan ama hocası Pettazzoni'nin fenomenoloji ile tarih arasındaki orta yolunu benimsemeyen ve katı özgün tarihsel mukayese yaklaşımıyla disiplinin küresel metodolojisine katkı sağlayan, bir anlamda "İtalyan ekolünün prestiji" olarak tanınır³¹.

Her şeyden önce Bianchi için din, tıpkı Eliade'nin *rupture de niveau* (sıradan düzeyden kopuş) şeklinde tanımlamasında olduğu³² gibi varolmanın temel şartı olup "yukarıda/aşkın" ve "önceleri olan" (*supra e prius*) ile beşerin ilişkisi ve sıradan aleme inen bir gerçeklik tecrübesidir³³. Ancak o yine de teosofik oluşumları ve modern gizli cemiyetlere ait dinî anlayışları tanımlama konusunda *din* kavramının güçlük içinde olduğunu farkındadır³⁴.

Bianchi'nin son dönemlerine ait tanımda ise din, ötelerde bulunanları tanımlamaya yönelik bir bütün olarak ve yaygın bir şekilde beşerin duyduğu derin endişedir³⁵. Bu bağlamda bütün beşeri yerel değerleri ve kültürleri önemseyen Bianchi, tıpkı hocası R. Pettazzoni (ö.1959)³⁶ ve onun diğer önemli üç talebesi, Angelo Brelich (1913- 1977), Vittorio Lanternari (1918--) ve Dario Sabatucci (1923- 2003) gibi ³⁷Dinler Tarihi'ni tarihsel kültürel boyutları (*völker-psikologie*) ihmal etmeyen bir insanlık bilimi olarak görür ve tasvir edilmesi ve tanımlanması zor olan, doğasını, kökenlerini ve gelişmesini zaman ve mekan bağlamında ele aldığımız dine ait insan davranışlarının tezahürlerini konu edinen bir bilim dalı olarak tanımlar³⁸. Dahası ona göre teolojilerden bağıni hiçbir zaman koparmaması gereken Dinler Tarihi, tarihsel bir bilim olduğuna göre tecrübeye, olgulara, pratiklere ilgi duyar ve onları *arılıkları* (*homogenus*) bağlamında grüplandı-

³⁰ Casadio, 192.

³¹ Gisuppe Mihelcic, "Ugo Bianchi: La Definizione Analoga di Religione", *Una Religione di liberta: Raffaele Pettazzoni e la Scuola Romana di Storia delle Religioni*, Roma 2003, 162-163; C. Prandi, "Religione-religioni nella lettura fenomenologica, *Religione e religioni-Metodologia e prospettive ermeneutiche*, Padova 1998, 57- 86.

³² Bu kavramın geniş bir değerlendirmesi için; Mircea Eliade, "Le vol magique", *Atti dell'VIII Congresso internazionale di Storia delle Religioni* (Roma 17- 23 aprile 1955), Firenze 1956, 469- 471.

³³ Bianchi, *Problemi di Storia delle Religioni*, 116- 117.

³⁴ Bianchi, *Saggi di metodologia della storia delle religioni*, Roma 1979, 104.

³⁵ Bianchi, Ugo, "Concluding Remarks: The History of Religions, Today", *The Notion of "Religion" in Comparative Research*, ed. Ugo Bianchi Roma 1994, 920.

³⁶ Raffaele Pettazzoni, "La Scienza delle religioni e il suo metodo", *Scientia*, 7 (13), 242-247.

³⁷ Giovanni Casadio, "Bianchi, Ugo", *Encyclopedia of Religion*, (2nd. Editon), ed. Lindsay Jones, Detroit- New York 2005, 863.

³⁸ Bianchi, *Dinler Tarihi Araştırma Yöntemleri*, 1.

gruplandırıp analiz ederken mümkünse objektif bağlamları ve süreçleri açısından yorumlayarak dinî yapıların "doğalarına" nüfuz eder³⁹.

Bu doğrultuda o, hem "Dinler Tarihi" kelimesinin *Dinler Bilimi (Study of Religions)* veya *Din Bilimi (Study of Religion)* şekline dönüştürülmesine karşı durmuş hem de geleneksel açıdan tarihsel olmaya vurgu yapmasında ısrar etmiştir. Söz gelişi IAHR başkanlığı yaptığı dönem içinde (1990 - 1995), özellikle 1993 yılında düzenlenen Paris ve Brno şehirlerindeki yerel bilimsel toplantılarda IAHR'nin isminin değiştirilmesine yönelik gelen fenomenologlardan gelen baskılara cesaretle göğüs gererek; bunun iki sebepten sakıncasını ortaya koymuştu; birincisi, *psiko-stratejik açıdan* böyle bir teşebbüs, her zaman başka isim tekliflerine açık olmak anlamına gelebilecektir. İkincisi, *teorik açıdan* böyle bir isim değişikliği, disiplinin sosyal veya tarihsel yönünü değiştirebilecektir. Halbuki *Dinler Tarihi* ismi ona göre disiplinin tarihsel yönünü koruyan ona kimlik veren, dinlerdeki ve dinler arasındaki kültürel bağlamların ifadelerini toplayan ve tipolojik tarihsel verilere dayanan dolayısıyla ortak bir iletişim dili ve ortak konular bahşedici niteliktedir⁴⁰. Bu yüzden bu ismi alarak disiplin, sadece geniş malzemeleriyle değil aynı zamanda metoduyla da kendini kimlikleştirir⁴¹.

Bianchi, özellikle Donald Wiebe gibi Kanadalı (Kuzey Amerikalı) fenomenologların ve Michal Pye gibi Avrupalı (İngiliz) Dinler Tarihçilerinin isim değişikliğinde ısrar etmesine verdiği yanıtta, *Study of Religions* teriminin bir bakıma her türlü yaklaşıma açık olmayı gerektirdiğini dolayısıyla bilimin sınırı ve alanını belirsiz bırakarak bilimlerle özellikle diğer din bilimleri arasındaki sınırları ortadan kaldırdığını, ortak iletişim dilini ve dolayısıyla ortak konuyu kaybettiğini açıklamaktadır⁴².

Bunun yanında. Bianchi için Dinler Tarihi, antropolojiye yönelirken kesinlikle bir din antropolojisine dönüşmemelidir. Dolayısıyla ona göre Dinler Tarihi, Evans Pritchard veya M. Spiro'nun toplumsal din antropolojisinden farklı olarak sadece işlevler, yapılar, tanımlamalar ve ifadelerle ilgilenen bir bilim değildir. Yine bu bilim, XIX. Asırdaki algılandığı şekliyle yaratılış ve gelişmecî tarihsel sıralamalarla uğraşan Tylorcu mukayeseli antropolojiden de farklıdır⁴³.

Bu doğrultuda Dinler Tarihi'nin geleneksel yaklaşımdan uzaklaşıp tamamen antropolojiye doğru kaymasına endişeyle bakan Bianchi, bunu özellikle 1973 IAHR'nin Turku toplantısında sunduğu ve "Dinler Tarihi ve Din Biliminde Dinî-Antropolojik Yaklaşım" (The History of Religions and the Religio-anthropological Study of Religion) başlığını taşıyan tebliğinde açıkça belli eder. O burada her halükarda din ve dinler hakkındaki her hangi bir yaklaşımın (ister fenomenolojik, ister morfolojik veya tipolojik

³⁹ Bianchi, *Problemi di Storia delle Religioni*, Roma 1986, 9.

⁴⁰ Ugo Bianchi, "Method, theory, and the subject matter", *Religious Transformations and Socio- Political Change: Eastern Europe and Latin America*, ed. Luther Martin, Berlin-New York 1993, 349- 355; Peter Antes, "Ugo Bianchi la IAHR", *Ugo Bianchi Una Vita per la Storia delle Religioni*, ed. Giovanni Casadio, Roma 2002, 79- 83.

⁴¹ Bianchi, "On the Cultural and Epistemological /Methodological Policy of the IAHR", *IAHR Bulletin*, 39 (November 1994), 16.

⁴² Peter Antes, "Ugo Bianchi la IAHR", *Ugo Bianchi Una Vita per la Storia delle Religioni*, ed. Giovanni Casadio, Roma 2002, 79- 83.

⁴³ Bianchi, *Dinler Tarihi Araştırma Yöntemleri*, 203- 204.

olsun), mutlaka tarihsel dayanakları olması gerektiğinin altını çizer. Dolayısıyla genel mukayeseli tarihsel metodu kullanan Dinler Tarihi, pozitif endüktif araştırma yapan fenomenolojiyi, morfolojiyi ve tipolojik yöntemleri sürekli olarak besler ve onlara verimli sonuçlar sağlar.

Bu makalede Bianchi, ayrıca Dinler Tarihi için din ve dindarın ne olduğu konusunda daha fazla klasik bilgilere ihtiyaç olmadığını çünkü bu disiplinin artık tam olarak ulaşabileceği bilgilere sahip olduğunu, sosyal antropoloji veya kültürel antropolojinin ise din ve dinleri öncelikli konu edinmediklerini ve insanı merkeze aldıklarını ve sürekli bu konuları irdelediklerini ve dinle ilgili konularda Dinler Tarihi'ne muhtaç olduklarını ileri sürmektedir. Yine ona göre Dinler Tarihi kendi karakteri icabı, dünyadaki tüm fenomenleri dışlamak istemez. Halbuki antropolojiler, tarihsel süreçlere fazla önem vermezler ve mukayeseli çalışmalarında oldukça yüzeysel konulara veya bir takım ideolojik teorilere dayanırlar. Yine Dinler Tarihi, "dindar olmayı" ve "dinle ilgili her hangi bir niteliği" kesinlikle sosyal ve psikolojinin konuları arasına dolayısıyla antropolojiye incelenmesi için bırakmaz. Çünkü dinî olan her kimlik, kesinlikle tarihsel bir yaklaşımla incelenmek ister. Böylece Bianchi, din teriminin; a. Aslen endüktif bir mahiyette olduğunu dolayısıyla onun açıklığa kavuşturulmasının kesinlikle ampirik bir araştırma sürecinde ele alınmasını; b. Etnolojik ağırlıklı olmakla beraber kesinlikle mukayeseli tarih yöntemine muhtaç olduğunu belirtir⁴⁴.

Bu öncüllerden hareketle Bianchi'ye göre Dinler Tarihi'nin özgün metodu, tenkitçi bir işleve sahiptir ve gerçek dokümanlara dayanan malzemelerin değerlerinin ortaya çıkarılmasını, insan hayatı içindeki yerlerinin araştırılmasını, bu malzemelerin yanyana bulunma keyfiyetini, işlev gördüğü bağlamları ve süreçleri keşfetmeyi amaçlar. Bu metodun mukayese işi ise bu süreci karakterize eder ve farklı kültürlerdeki tecrit edilmiş ve yalın bırakılmış unsurlar yerine ayrı kültürel karmaşıkları ve kültürel süreçleri karşılaştırır⁴⁵.

Bu bakımdan ona göre Dinler Tarihi, tarihsel mukayese sürecinde iyi ikame edilmiş bir dizi inançlar, ameller ve dinî dünyalarla karşı karşıya bulunmakta olup etnoğrafya, antropoloji gibi diğer tarihsel bilimlerde olduğu gibi kendisine özgün ana konularına, tarihsel olaylar ve onların ayrıntıları şeklinde yaklaşmaktadır. Bu bakımdan son zamanlarda disiplinde ortaya çıkan bir anlama aracı olarak hermenötik, araştırılan bir fenomenin gizemlerini ortaya çıkaracak olan tek bir yorumlayıcı anahtara sabitlenilmektedir. Hatta hermenötik yaklaşım, özel bazı örneklerle yoğunlaşmıştır; söz gelişi Hans Jonas'ın gnostik araştırmalarında varoluşçu kategorileri kullanması veya Rudolf Otto'nun kutsal kategorisinden faydalanması gibi. Her iki durumda da, tam ve doğru bir tarihsel bir fenomen betimlenmesi ve tam bir fenomen tipolojisi ortaya koyulması ihtimal dahilinde olmasına rağmen Bianchi için fenomenleri yorumlayıcı anahtarın olgulara karşı yetersiz oluşu çoğu kez tarihsel mukayese metoduyla rahatça test edilebilir.

⁴⁴ Bianchi, "The History of Religions and the Religio-anthropological Study of Religion", *Science of Religion- Studies in Methodology. Preceedings of the Study Conference of the International Association for the History of Religions held in Turku, Finland, August 27-31, 1973*, ed. Lauri Honko, The Hague 1979, 299-302.

⁴⁵ Bianchi, "Concluding Remarks: The History of Religions", 920-921.

Zira dindeki devamlılık ve değişim konusunda ortaya çıkan hayati sorunlar – ki bunlar mukayeseli dinler biliminde kaçınılmazdır- belki hermenötik söz konusu olduğunda ihmal edilebilecektir⁴⁶.

Zaten Bianchi, Dinler Tarihi'nin mukayeseli tarihselliğe dayanan diyalettik karakterinin, fenomenolojik metot ile de tezatlık içine düşebileceğinden endişe eder. Söz gelişi ona göre fenomenolojik metot, belli tarihsel bağlamları dikkate almayarak dinî formları tasvir ve tasnif eden ve dinin eşzamanlı unsurlarına odaklanan bir yaklaşımdır. Halbuki Dinler Tarihçisi, ilk ve öncelikle şu gerçeğe özel ilgi duyar; çalışmasının temel alanı, -ne olursa olsun- tarihsel bir objedir. Söz gelişi yaratılış ve değişim, gelişme hatta devrimlerden oluşan diyalettik süreçler, fenomenoloğun tarihi dışlayan bakış açısından uzaktadırlar. Burada hemen dikkatimizi bir şey çeker, onun mukayeseciliği tarihi dışlayan bir fenomenolojik anlamayı (Söz gelişi Leeuw'ü anlamayı) reddeder. Mümkün olduğu sürece fenomen terimini bile kullanmayan Bianchi için "*anlama (verstehen)*" sorununu çözmek üzere dinin sadece eşzamanlı unsurlarına yönelmek ve "yanlış bir yola saparak" *seçici bir sezgi* anlayışına dayanarak yapıları tasnif etmek ve sınıflandırmak için dinlerde tarihsel bağlamları gözardı etmek kesinlikle doğru değildir. Bianchi, böylece fenomenolojik yaklaşımı, din fenomenleri bağlamında kaynak, gelişim ve değişimi ihmal etmekle suçlar. Ancak gene de Bianchi, uygun alternatif yaklaşımın yalın tarihselcilikte (historicism) yattığı sonucuna varmanın da yanlış olacağını belirtir. Aksine tarihselcilik, hem idealist hem de materyalist bir bakış açısına sahip olduğundan Dinler Tarihçisi'nin "tarih" yaklaşımından yani "mukayeseli tarih" metodundan tamamen farklıdır. Zira din bir kategori olarak ve bir seçenek olarak tarihsel bir fenomen olurken, o sadece tarihe indirgenmemelidir. Halbuki sırf tarihselcilik yapmak, bir akım olarak din olgusunu bir anlık durum olarak görür ki bu durumda diyalettik olarak din bu tavrı aşabilir. Bu belki Hegel veya Marx için doğrudur ama Dinler Tarihçisi için kesinlikle doğru olamaz. O bu tür tarihsel reduksiyonculara ilave olarak bazı sosyolojik ve psikolojik reduksiyonistlerin olabileceği konusunda Dinler Tarihçilerini uyarır ve hangi formda olursa olsun dinî araştırmalardaki bütün reduksiyonist yaklaşımların tek sesli bir kavramlaşmayı meydana getireceğini ileri sürer⁴⁷.

Böylece Bianchi'ye göre Dinler Tarihçisi, dinler arasında var olan benzerliklerin ve yakınlıkların derece ve niteliğini keşfetmeyi ve buna göre karakterize etmeyi amaçlar. Mukayese bağlamında ise en önemli kategorik vasıta hala "kutsallık" unsurudur. Buradan yola çıkan Bianchi, tarihsel mukayese yaklaşımının üç temel niteliğinden bahseder; bir takım tarihsel bir süreç içinde elde edilen somut veriler olarak inanç tiplerinin gelişimine izin veren *tarihsel tipoloji kavramı*, din fenomenleri arasındaki benzerlik ve farklılıkları mukayeseli olarak ortaya koyan *analoji kavramı* ve bir fenomenler ailesi olarak din olgusunun geniş devamlılığına vurgu yapan *somut [veya tarihsel] külliler kavramı*. Bu esaslara dayanan Bianchi'nin dinler

⁴⁶ Bianchi, "History of Religions", *The Encyclopedia of Religion*, 400.

⁴⁷ Bianchi, "History of Religions", *The Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York-London 1986, c. VI, 400-404; Bianchi, "Concluding Remarks: The History of Religions", 920; Bianchi, "Storia delle Religioni", *Dizionario teologico interdisciplinare*, Torino 1977, 308- 323; ayrıca. Bianchi'nin Leeuw'un fenomenolojik yaklaşımı hakkındaki geniş değerlendirmeleri için ayrıca; Bianchi, *Dinler Tarihi Araştırma Yöntemleri*, 173- 175.

tarihçiliğine göre her hangi bir dinî niteliğin özgün, dışlayıcı ve kendi içinde sistematik olan karakteristiği, kesin olarak sadece mukayeseli tarihsel bağlamlar gözünde bulundurulursa anlaşılabilir⁴⁸.

Öncelikle Bianchi metodolojisindeki "*tarihsel tipoloji*" denilen şeyi açıklamalıyız. Onun bu özgün kavramı mukayese yaparken kullanılan soyut bir kategori yani hiçbir içeriği olmayan, saf bir form halinde bulunan bir genelleştirme aracı olan Weber'in kullandığı *ideal bir tip*⁴⁹ olarak anlaşmaz. Aksine onun bu kategorisi, özellikle politeizm konusunda işe yarayan tarihsel açıdan birbirleriyle bağlantılı bir dizi "somut benzerlikleri" (çeşitli ve kesinlikle birbirlerinin yerini tutmamış olsalarda) kapsar ve halihazırda mevcut olan dinî alanların çokboyutlu bir haritasını çizmek için gereklidir. Dolayısıyla tarihsel tipoloji derken, Bianchi, [somut] tarihsel bağlamlardan ortaya çıkan, ya gerçekten bir zamanlar var olan veya halihazırda varlığını sürdüren ve sürdürmesi beklenen dinî kategorileri kasteder. Böylece o bütün fenomenleri kendi anlamlarını tam olarak verecek bağlamları içinde incelemeyi savunur⁵⁰. Neticede dinlerle ilgili böyle bir tarihsel tipolojik yaklaşımın ana kazanımları, tabii olarak tarihsel mukayeseye uygun olacak ve sadece belli bir kültürel bağlama ait olmayan ama evrensel nitelikler taşıyan bir tipolojiler dizisi sunacaktır⁵¹. Dolayısıyla Bianchi'ye göre "dinler veya dindar" kelimeleri her hangi bir akademik araştırmanın konusu olduğunda kesinlikle ortak tipolojik karakterlerle yani benzeşen yönleri içeren bir dizi kavramlarla daha iyi anlaşılır. Dolayısıyla analojik açıdan benzeşmeye dayalı bir tarihsel mukayese, evrensel açıdan farklı olanlardan daha önemlidir ve farklı ülke ve bölgelerde bulunan kültürel ve dinî bir yaygın ağa sahip olarak farklı gelenekler arasındaki *benzerliğe dayanan bir aileyi* ortaya çıkarmaya imkan sağlar⁵².

Bu doğrultuda Bianchi, dinleri tasnif ederken fenomenolojik anlayışı değil, çok uygun bir tavır olarak gördüğü tarihsel tipolojiyi kullanır. Ona göre temelde iki grup din mevcuttur; "*etnik dinler*" ve "*kurulu dinler*". *Etnik dinler*, tarihsel açıdan herhangi bir kurucuya sahip olmayan ve bir halka ait kültürün parçası olan dinler olup ait oldukları cemiyetlerin kültürel oluşumlarını ve süreçlerini bünyesinde toplarlar. Etnik dinler, bu bakımdan sadece kabileye veya okuma yazma bilmeyen kültürlerle ingirgenemez. Bu tür sistemler en yüksek literatüre sahip kültürlerde bile bulunabilir. Bu dinlerin en ayırt edici özelliği, özgün kültürel ve tarihsel şartlara dayanmalarındır. Bu tür dinler arasında, Grek, Roma, Hint dinleriyle, kadim Alman, Kelt, Slav, Altay, Moğol, Çin ve Japon paganizmi gelir. Bu etnik dinlerin temel ortak tarihsel karakteri, ona göre ancak kutsallık olgusu açısından incelenmeye ihtiyaç duymalarıdır. Hatta onların tarihsel süreçleri [kendi daireleri içinde] veya dışardan gelen etmenlerle oluşturu-

⁴⁸ Bianchi, "History of Religions", *The Encyclopedia of Religion*, 399- 408; Bianchi, "The History of Religions and the Religio-anthropological Study of Religion", 319.

⁴⁹ Weber'in ideal tip anlayışı konusunda daha fazla bilgi için; <http://www.cf.ac.uk/socsci/undergraduate/introsoc/weberw3.html> (01/10/2006)

⁵⁰ Bianchi, "History of Religions", *The Encyclopedia of Religion*, 401- 402; Bianchi, "The History of Religions and the Religio-anthropological Study of Religion", 319- 320.

⁵¹ Bianchi, "History of Religions", *The Encyclopedia of Religion*, 403; Bianchi, *Dinler Tarihi Araştırma Yöntemleri*, çev. Mustafa Ünal, Kayseri 1999, 8- 12.

⁵² Bianchi, "Concluding Remarks: The History of Religions", 921; Bianchi, "History of Religions", *The Encyclopedia of Religion*, 404.

dukları destanlar ve kültürel bağlamlar yoluyla bulunabilecek aktüel içerikleri ve işlevleri Bianchi'ye göre önemli deliller olarak daha yakından incelenmelidir⁵³.

Bianchi, Dinler Tarihi'nde uzun bir tartışma safhasına sahip olan dinlerdeki monoteizm inancını kültürler arasındaki devamlılıklar konusuyla yakın bağlantı içinde değerlendirmektedir. Bazı yaklaşımların bu meseleyi okuma yazma bilmeyen kültürlerle bilhassa avcı ve besin toplayıcı kültürlerle ait bir konu olarak değerlendirdiklerini açıklayan Bianchi, bazılarının ise olaya kültürel bir evrimin doğal sonucu olarak baktıklarını hatta Pettazzoni gibilerin ise bu inancı, önceden gelen politeizme karşı devrimsel bir duruş olarak açıkladıklarını nakleder. Bianchi netice olarak tarihsel bir tipoloji olan politeizmin zıttının, *ipso facto* monoteistik sistemler olamayacağını belki monist kimlikte bile olabileceklerini iddia ederek diğer yaklaşımlardan ayırır. Zira ona göre politeizm, basit bir dille sadece ilahların çoğulluğu anlamını kapsamayacağını, aksine bilhassa antik dünyanın bütün yüksek kültürlerinde ve bazen modern zamanların Doğu ve Güney Asya kültürlerinde veya Güney Amerika'da yaygın olarak politeizme rastlandığını açıklar⁵⁴.

Bu genel tarihsel tipolojik değerlendirmelerin ışığında Bianchi, aynı zamanda etnik dinleri, "*kitap sahibi dinler*" ve "*milli dinler*" diye ikiye ayırır. Kitap sahibi dinler (mesela Vedik dönem), ona göre dindar olmanın temel şartı olarak geleneğe ait kitapları kutsal görmeyi öne süren sistemlerken, Şinto inancı, Sasani dönemi Zerdüştlük veya kadim Roma resmi kültürlerindeki gibi milli dinler ise Ulusal bir bilinci ve ona bağlı olan siyasi bir bilinci destekleyen kültürlerdir. Bu noktada ona göre İslam dini, başlangıçta Arap milletine hitap eden milli bir din kimliğindeyken tarihsel süreçte kuruculu bir din hükmüne bürünmüştür. Aynı benzer görüşü Yahudilik konusunda da ileri süren Bianchi, Hristiyanlığı ise evrensel bir mesaja sahip olmasına rağmen, özgün, milli, kültürel ve [Bizans İmparatorluğu gibi] siyasi menfaatlere bağlı gelişen, kurulu bir din olarak görmektedir⁵⁵.

Burada Bianchi'nin din tasnifindeki ikinci ana bölümü oluşturan *kuru-lu dinler* ise Yahudilik, Hristiyanlık, Zerdüştlük ve Budizm'in yanı sıra Sihlerin dini, kehanete dayalı yerli kültürleri ve yeni dinî akımlardan oluşmaktadır. Bütün bu geleneklerin özgün bir tarihsel kurucusu bulunur ve özel bir takım tarihsel sorunları vardır. Bir din kurulunca açık bir dille kültürel bir çevrenin karakterize ettiği özel dinî kavram ve kurumlar dünyasıyla kuşatıldığını belirten Bianchi, peygamber veya kurucu ve onun ilk ve gerçek takipçilerinin, kendi bağlamları açısından dinlerdeki değişikliklerde anahtar roller üstlendiklerini açıklamaktadır. Genel anlamda bu dinlerin kuruluşlarında gözlemlenen yenilikler ve yeni bir şeyler getirme, çok bas-kın bir dinî duygudur. Budizm'de olduğu gibi bazı durumlarda ise kısmen önceki geleneğin devamlılığı meselesi kesin olarak vardır ve bir anlamda

⁵³ Bianchi, "History of Religions", *The Encyclopedia of Religion*, 404; Bianchi, *Problemi di Storia delle Religioni*, 3- 4.

⁵⁴ Bianchi, "History of Religions", *The Encyclopedia of Religion*, 405- 406; Bianchi, *Problemi di Storia delle Religioni*, 45- 65.

⁵⁵ Bianchi, "History of Religions", *The Encyclopedia of Religion*, 406; Bianchi, *Problemi di Storia delle Religioni*, 35- 63.

kurucunun mesajının dinî niteliğinin orijinal oluşuna yardım eder ve açıklar. Söz gelişi dharma, karman, samsara ve mokşa gibi Budist öğretileri, tarihsel Budda'nın zamanında da Hinduizm'de önemli rollere sahiptiler⁵⁶.

Bianchi'ye göre kurulu dinler arasında bir alt başlık olarak *evrensel dinler* durmaktadır. Bu tür dinler evrensel bir kurtuluş mesajına dayanırlar ve herhangi bir gruba aitliği veya etnik bir yapıya bağımlı olmayı öne çıkarmazlar. Aksine onlar, hem eskatolojik hem de öteki dünyayla ilgili bakış açılarına sahip olurlarken aynı zamanda bu dünyaya ait bütüncül ahlaki ve sosyal gereklilikleri içerirler. Taşıdıkları mesajlar ise bireysellikleri belirginleştirirken aynı zamanda hidayeti ve kilise gibi sosyal bir yapıyı veya cemiyyet inşasını eşit derecede talep eder. Bu tipolojideki ilk oluşan dinî topluluklar, sık sık zulüm ve baskı görürken gittikçe misyoner kimliğe bürünerek hızlı bir genişleme alanlarına sahip olurlar⁵⁷.

Bianchi, daha sonra metodolojisindeki ikinci terim olan ve kendi özgün metoduna isim veren, klasik mantıktan ödünç aldığı "*analoji kavramına*" dikkat çeker: Mukayeseyi bir tür *mantıksal kıyas* olarak anlamaya çaba gösteren Bianchi'nin başvurduğu Aristo mantığında analoji (temsil) aklın üç yürütme yolundan biri olan dedüksiyonun en mükemmel halini yansıtmaktadır. Batı'da Yeni Çağ felsefesinde önemi daha da artan şeklini öne çıkaran Bianchi için bu kavram, nispeten bilinen bir şey ile nispeten bilinmeyen bir başka şey arasındaki benzerlikten yola çıkarak birisi hakkında verilen hükmü diğeri hakkında da aynen vermeyi gösterir. Onun [tarihsel] analojisinde temelde üç ana unsur göze çarpar; *kıyas yapılan olgu, etnolojik ve tipolojik bağlamda benzetilen dinî olgu ve araştırmacının gayreti sonucu ortaya çıkan ikisi arasındaki "tam" anlam*⁵⁸.

Ona göre analoji, dinin "kurban" ve "ruhbanlık" gibi unsurları ve genel din olgusu gibi ilk bakışta zaman ve mekan boyutu tam olarak anlaşılamayan ama bir zamanlar insanlığın ilk araştırmalara başladığı dönemlerden beri en geniş mukayese dayanağı olarak kullanılan ve bütün kültürlere ve bütün çağlara bile yayılabilmiş ve kabul görmüş olan bir kıyası (*analogia*) ifade eder⁵⁹. Söz gelişi ona göre dünyadaki her bir şey bir başka şeyle temas halinde olduğunda belli analojik açılardan farklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Analojik kavramlar, bu yüzden tek anlamlı mefhumlara (*univocus*) tamamen tezettir⁶⁰.

Tam bu noktada Bianchi'nin asıl hedefi, tek bir dinle kalmayıp bütün kültürel alanlara (*intra / extra*) sirayet eden ve kaynak, gelişim ve değişimleri göz ardı etmeden *eşzamanlı* (*synchronic*) ve *artzamanlı* (*diachronic*) *devamlılıklara* veya *kesintililiklere* sahip küresel tüm dinî oluşumları kucaklayan bir analoji geliştirmektir. Dinler Tarihi'nde ortaya çıkacak böyle ideal bir tarihsel tipoloji, tek bir çizgi takip eden her türlü evrim-

⁵⁶ Bianchi, "History of Religions", *The Encyclopedia of Religion*, 406- 407; Bianchi, *Problemi di Storia delle Religioni*, 22- 32.

⁵⁷ Bianchi, *Problemi di Storia delle Religioni*, 45- 63.

⁵⁸ Bianchi, *Saggi di metodologia della storia delle religioni*, Roma 1979, 104- 115.

⁵⁹ Bianchi, "The History of Religions and the Religio-anthropological Study of Religion", 319- 320.

⁶⁰ Bianchi, "History of Religions", *The Encyclopedia of Religion*, 401.

ci anlayışı reddeden ama çok boyutlu, özgün tarihsel ve kültürel şartlar arasındaki analogilere daha fazla işaret eden bir anlayış olacaktır⁶¹.

Böylelikle Bianchi, dinleri mukayese ederken en düşük ortak paydalarda buluşmayı yani inanç ve uygulamayla ilgili asgari ortak içerikte buluşmayı kesinlikle amaçlamaz. Dolayısıyla dindeki terimleri yorumlarken *univocus* (tek anlamlı oluş) ve *equivous* (olgularda ortaya çıkan çift anlamlılık) anlamlardan ziyade *analojiyi* öne çıkarır ve kendi yönteminin temel çatısını kurmak için onu faydalı görür⁶². Tam burada Bianchi ileri sürer ki dinler ve dinle ilgili formların aynı ve bir cinsten oluştuklarını söylemek bu bağlamda fazla açık değildir. Sonuçta ona göre bu tür mantıksal bir mukayeseye göre dinlerde bağlamlarından soyutlanarak tek başına ele alınacak olan hiç bir inanç veya uygulama unsuru bulunmaz⁶³. Bu noktada Bianchi, çağdaş Dinler Tarihi'nin, Otto'nun kutsallık adına dinlerdeki zıtlıklar içinde bile ortak noktalar bularak Kutsal'ın negatif karakteristikleri olarak sahip çıkıp evrensel görmesini sorgulaması gerektiğini ileri sürmektedir⁶⁴.

Bianchi metodolojisinin üçüncü kavramı *somut külliler* (*universale concreto*) ise tarihsel evrensel değerleri kucaklayan bir kategori olup her hangi bir fenomenolojik (özellikle Hegelci) veya antropolojik (özellikle Tylorcu) genellemeyi esas almaz aksine sırf etnolojik ve tarihsel köklere inen, ortak yönleri hesaba katan kültürel-mukayeseli bir dinî araştırmayı ima eder. Bir başka ifadeyle Bianchi'ye göre bu kategori, hem analogiden hem de tarihsel tipolojiden yardım alarak halihazırda bilimsel açıdan kazanılmış ve hakkında zaten fikir üretilmiş olan bilgi ile tarihsel- filolojik araştırmalar sonucu elde edilen yeni bilgi arasında diyalektik ve senteze dayalı bir anlam ortaya çıkarmayı amaçlar. Somut veya tarihsel külliler, gerçek olgulara her zaman referans olabilecek güçte olduklarından daima anlaşılabilir veya doğrulanabilir gerçeklikler sunarlar. Buna göre din ve dinle ilgili tüm gerçeklikler, tarihsel filolojiyle bağlantılı bir şekilde değerlendirilmelidirler ve evrensel bağlamda başlıklandırılmalıdırlar. Burada asıl çözülmesi gereken sorun, "din" ve "dindar" olgularını geniş ve somut külliler haline sokmamıza yarayacak bir anlayışın disiplin içinde yaygın bir yaklaşım olarak devam edip etmeyeceğidir⁶⁵.

İtalyan Din Fenomenoloğu Aldo Natale Terrin'e göre, Bianchi'nin metodolojisi tamamen "tarihsel endüktif bir yaklaşım" olup, daha çok açık kültürel değerleri anlamaya çalışır ve ikincil öneme sahip olan [fazla görünmeyen] fenomenlere ilgi duymayan bir tavidir. Ona göre tamamen tarihçi yaklaşımları benimseyen Bianchi, bütün araştırmalarını dinin tanımlanması çerçevesinde ortaya çıkan sorunlara odaklandırmıştır⁶⁶.

Diğer bir İtalyan Dinler Tarihçisi Sonia Guisti ise Pettazzoni ile Bianchi arasındaki metodolojik görüş ayrılıklarını değerlendirmektedir. Ona

⁶¹ Bianchi, 403.

⁶² Bianchi, "The History of Religions and the Religio-anthropological Study of Religion", 315.

⁶³ Bianchi, 321.

⁶⁴ Bianchi, "History of Religions", *The Encyclopedia of Religion*, 403- 404.

⁶⁵ Bianchi, "The History of Religions and the Religio-anthropological Study of Religion", 321; Bianchi, *Saggi di metodologia della storia delle religioni*, Roma 1979, 119- 120.

⁶⁶ Aldo Natale Terin, "Fenomenologia "Criptica" della Religione in Ugo Bianchi?", *Ugo Bianchi Una Vita per la Storia delle Religioni*, ed. Giovanni Casadio, Roma 2002, 352- 391.

göre en büyük fark, Pettazzoni'nin tarihsel femonelojiyi savunması, Bianchi'nin ise "evrensel tarihçi" bir kimlikle analogik metoda odaklanmasıdır. Bunun yanında ona göre her ikisi arasında şu özel farklılıklar vardır; a. Ansiklopedik bir Dinler Tarihçisi olan Pettazzoni'nin fenomenler dünyasına alabildiğine dalmasının aksine Bianchi, kısmî bir bakışla kadim din dünyasına yönelmiştir. b. Bianchi, katı tasniflere kapalı değildir ve farklı tarihsel formları analogik açıdan kıyaslama üzerine kurulu bir anlatım tarzına sahipken, Pettazzoni için dinlerin genelleştirici bir tasnifi söz konusudur. c. Bianchi, hocasının aksine dinlerin en küçük ortak paydasını tanımlama imkanını bile reddeder ve dinin özü konusunu araştırma meselesi bile yapmaz. Çünkü ona göre tarihsel araştırmalar söz konusu olunca dinin *a priori* tanımlamalarından kaçınmak gerekir. Dolayısıyla dinin evrenselliği Bianchi'ye göre *de iure* değil *tarihseldir*, yani soyut değil somut olarak anlaşılır. e. Pettazzoni için hürafe bir din formu hatta teoriden yoksun tamamen pratiği olan "minimum bir din algısı" olabilirken, Bianchi için bu terim dinde ortaya çıkan "bir tür kısa-devre" olarak kültürel verimsizlik kaynağıdır ve sosyolojik, psikolojik ve tarihsel açılardan incelenmesi gerekir. f. Pettazzoni, kutsal olmayan mitlerden ayırdığı doğru mitleri *gerçek hikaye* kapsamına alırken benzer görüşler taşıyan Bianchi, mitolojide bir nedensellik arayarak mitleri söyleyen veya aktaranların kesinlikle fantastik bir rüyacı, filozof veya benzeri biri olmadığını aksine, dünyayı hikaye eden, zihnen ve mizaç olarak halihazırdaki dünyayla yakından ilgilenen onu yorumlayan onu yaşayan veya ona hakim olan biri olduklarını açıklar⁶⁷.

Bianchi ile Mircea Eliade arasındaki ilişkide de İtalyan Dinler Tarihçilerinin ilgisini görmektedir. Eliade üzerine çalışmaları olan⁶⁸ İtalyan Dinler Tarihçisi Natale Spineto'ye göre Bianchi, Eliade'yi Leeuw ve Otto ile birlikte, Dinler Tarihi'nde ortaya çıkan ve ne onsuz ne onunla olan (*odi et amo*) bir yaklaşım haline gelen fenomenolojinin "önderlerinden" sayar. Ona göre genel anlamda ikisi arasında şu metodolojik mukayese yapılabilir; a. Bianchi, katı tarihsel mukayeseyi savunurken, Eliade, genel olarak din fenomenolojisi adını kullanmadan doğrudan Dinler Tarihi'ne uygun bir hermenötik yaklaşım izler. b. Eliade, *kutsal-profan* diyalektiğine dayalı bir din tanımlaması yaparken, Bianchi *supra- prius* ardışıklığını öne çıkaran bir anlayışa sahipti. c. Bianchi, Eliade'nin din araştırmalarını tarihle zıtlasmaya dayanarak yorumlamasına karşı çıkarken aynı zamanda onun sembolleri arketipleri ve hiyerofanileri kutsalın tezahür yerleri görmesini kabul etmez⁶⁹.

Türk Dinler Tarihçileri arasında da metodolojik açıdan Bianchi ile benzer vurgulara sahip bilim adamları mevcuttur. Söz gelisi Türkiye Dinler Tarihi Derneği başkanı Abdurrahman Küçük, tıpkı Bianchi gibi düşünerek din olgusunu, hayatın bütününe kapsayan tarihsel bir gerçeklik olarak

⁶⁷ Sonia Giusti, "Analogia Metodologia e Cnostrasti Teorici fra Raffaele Pettazzoni e Ugo Bianchi", *Ugo Bianchi Una Vita per la Storia delle Religioni*, ed. Giovanni Casadio, Roma 2002, 393- 400.

⁶⁸ Onun Eliade'yle ilgili en önemli çalışması, *Mircea Eliade: Storico delle religioni*, (Brescia 2006)'dır.

⁶⁹ Natale, Spineto, "Ugo Bianchi e Mircea Eliade", *Ugo Bianchi Una Vita per la Storia delle Religioni*, ed. Giovanni Casadio, Roma 2002, 401- 422

görmekte onun özellikle kültür ve millet gibi kavramların tarif edilmesinde ana unsur olduğunu belirtmektedir⁷⁰.

Merhum Türk Dinler Tarihçisi Şaban Kuzgun (1950-14 Mayıs 2000) ise mukayese konusunda Bianchi ile yakın görüşler paylaşmaktadır. Şöyle ki; a. Kuzgun, tıpkı Bianchi gibi, disiplinin ismindeki değişikliklerin konusundaki tartışmaların mukayeseyle ilgili olduğuna genişçe değinmiş ve özellikle fenomenoloji ile tarihsel mukayese arasındaki farklılığa işaret etmiştir. b. Kuzgun da Bianchi gibi mukayesede genelleştirilmiş bir karşılaştırmaya karşı çıkar ve tarihsel tipolojiyi öne çıkarır. c. Kuzgun da tıpkı Bianchi gibi dinlerin yazılı metinlerini önemsemekte ve sır dinleri gibi gelenekleri incelemenin zorluğuna işaret etmektedir. d. Bianchi'nin mantıksal kıyas fikrinde olduğu gibi Kuzgun da, "su ve yağ kadar birbirinden farklı olan ve hemen hemen hiçbir ortak noktası bulunmayan dinlerin" birbirleriyle karşılaştırılmasının imkansız olduğu fikrine katılmaktadır. e. Hatta Kuzgun, Bianchi'den alıntı yaparak, mukayese esnasında çeşitli dinlere ait malzemelerin eşit şekilde kullanılmasını tavsiye ederek aksi taktirde gerçeğin tam olarak ortaya konulması esnasında sorun yaşanacağını açıklar⁷¹.

Sonuç

1. Dinler Tarihi'nde Roma ekolü olarak da bilinen Pettazzoniyen geleneğin önde gelenlerinden Ugo Bianchi, genel anlamda dünyanın her yerinde etnik bir fenomen olarak gördüğü dualizm konusuna ve insanlık, kader ve uluhiyetten oluşan üçlemeli alana ilgi duyarken aynı zamanda metodoloji konusunda hocası Pettazzoni'den devraldığı tarihsel mukayese medodunu ondan daha katı tarihsel bir anlayışla fenomenolojiden uzaklaştırarak katı tarihsel bir mukayeseye çekmiş ve analogik metot haline sokmuştur.

2. Ona göre Dinler Tarihi'nin kullandığı ve kullanmayı sürdürmesi gereken geleneksel metot, dinlerdeki tarihsel kültürel alemleri, kültürel karmaşıkları delillendirip mukayese ederken aynı zamanda onların oluşum ve gelişim kategorilerine bağlı tarihsel süreçleri de derinden araştırmalıdır. Dinler Tarihçisinin, din ve dinlerin somut verileriyle sürekli temas halinde olması dolayısıyla onların tarihsel bağlam ve süreçlerinden soyutlanmaması ancak bu yöntemle mümkün olabilir. Bu başarıldığı takdirde aynı zamanda dinin endüktif kaynağı olan genel din olgusu hakkında temel bir bilgiye ulaşılmış olur.

3. Bianchi'ye göre din ile sosyo-kültürel bağlamlar arasında sürekli bir dinamik ilişki bulunur ve tıpkı bir aile üyelerindeki benzerliklerin öne çıkması gibi dinlerdeki farklılıklar da çoğu kez benzerliklerin ağır baskısı altına kalırlar. Bundan dolayı Dinler Tarihçisi, kültürel kökleri olan kutsal-likları savunmalı ve bütün dinî unsurları "kendî anlamlarını tam olarak

⁷⁰ Abdurrahman Küçük, "Türkiye'de Dinler Tarihi Sahasında Yapılacak Çalışmalar Üzerine Düşünceler", *Türkiye 1. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu* (24- 25 Eylül 1992), Samsun 1993, 109-110.

⁷¹ Şaban Kuzgun, "Mukayeseli Dinler Tarihi Araştırmalarında Karşılaşılan Problemler ve Düşünülen Çözümleri", *Türkiye 1. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu* (24-25 Eylül 1992), Samsun 1999, 117- 125.

verecek olan özgün tarihsel bağlamları" içinde ele almalıdır. Hatta onun metodolojisine göre hem din olgusu hem de dinler, geçmişte olduğu gibi günümüzde de var olan tarihsel bir gerçekliktir. Bilhassa insana ait din, geçmişteki formundan itibaren daima bir meydana geliş süreci içindedir.

4. Günümüz Dinler Tarihçilerinin gözünde bir konuyu derinlemesine inceleyen ve genel ifadelerden kaçınan bir bakış açısına sahip biri olarak hatırlanan Ugo Bianchi'nin analogik metodu aynı zamanda dindeki olguların geçmiş, şimdi ve gelecek zamandaki formları da gözardı etmeyecek genişliktedir. Bianchi'nin dinle ilgili akademik araştırmaları ve metodolojik katkısı, disiplinin gittikçe genişleyen konularına yeni pencere açacak güçtedir.